

Pannonia és a Római Birodalom

A *Historia Augusta* elbeszéli, hogy az öreg és beteges Hadrianus császáron uralkodása végén heves láz vett erőt, mindazonáltal sikerült utoljára erőre kapnia. Egy vak öregember érkezett Rómába Pannoniából, és meglátogatta őt. Miután megérintette a császárt, kettős csoda történt: Hadrianus felépült a lázból, a pannoni látogató pedig visszanyerte látását.¹

Azt, hogy az esemény valóban így játszódott le, már az ókorban kétségbe vonták. A történet mindenesetre tanulságos, amennyiben Róma leghatalmasabb emberének és egy távoli provincia egyszerű polgárának egyfajta sorsközösséget példázza. Azt jelezhetné, hogy Pannonia története nem érthető meg a birodalom történetének háttéré nélkül; ugyanakkor azonban az Imperium Romanum története hézagos marad, ha Pannonia szerepét benne elmulasztjuk megfontolás tárgyává tenni. Ez a tanulmány a következő megfontolásból indul ki: milyen fokig vált Pannonia a római világ részévé, és miben állt jelentősége Róma számára? Más szavakkal: milyen fokig volt Pannonia a Római Birodalom „tipikus” provinciája, és hogyan lehet meghatározni e provincia sajátosságát?

Egyszerű választ azonnal találunk: Pannonia Róma rendszerébe szilárdan beillesztett provinciává alakult, és egyidejűleg a birodalom nagy katonai és politikai fontosságú bástyájává lett.

Ugyanez persze minden bizonnyal megállapítható a római határprovinciák többségét illetően is, ezek mégis jelentősen különböznek egymástól. Példaként felhozható Germania inferior, amely, miként Pannonia inferior, egy határfolyó mentén fekvő keskeny katonai zóna volt; Germania superior a *limes* és a Rajna mentén mélységben telepített védelmi vonalakkal és a kiterjedt civil *Hinterland*-dal; a szinte minden oldalról fenyegetett Dacia provincia; Moesia inferior a Fekete-tenger partján fekvő városokkal; a Dunára emlékeztető, s ugyanakkor a sivatag oázisainak virágzó városai számára védelmet nyújtó határfolyónál fekvő Syria. E provinciák mindegyikének megvolt a maga összetéveszthetetlen arculata; ez volt a helyzet Pannonia esetében is.

1. HA, H 25, 3–4. Pannonia történetéről és régészetéről lásd elsősorban Mócsy A., Pannonia, RE Suppl. IX., 1962, 515–776; id., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London–Boston, 1974; Lengyel A. – G.T.B. Radan (szerk.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Kentucky–Budapest, 1980; Mócsy A. – Fitz J. – Lőrincz B. (szerk.), *Pannonia régészeti kézikönyve*, Budapest 1990. Pannonia és más dunamenti provinciák romanizációjáról általában lásd Alföldy G., in: P. Kenissl – V. Losemann (szerk.), *Alte Geschichte und Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Christ zum 65. Geburtstag*, Darmstadt, 1988, 1–21, az egyes provinciák történetére és az e tanulmányban tárgyalt különféle kérdésekre vonatkozó bibliográfiával.

Hogy egy provincia jellemző vonásait megragadjuk, egész sor kérdést kell feltennünk, mégpedig egyrészt a provincia belső életére gyakorolt római befolyás módját és tartalmát, azaz a „romanizációt”, másrészt a provinciának a római világ számára képviselt gazdasági, politikai, katonai vagy kulturális fontosságát illetően.

A „romanizáció” fogalmán nem csupán a területnek a római uralmi rendszerbe való beillesztését célzó tartós katonai és politikai intézkedéseket kellene hogy értsünk, hanem egy eredetileg idegen, nem római népesség gondolkodására és tevékenységére, azaz a terület politikai szervezetére, termelési rendszerére, társadalmi rendjére és szellemi életére gyakorolt római befolyás minden tervszerű vagy spontán formáját is.² Ez felel meg a vergiliusi *paci imponere morem* kifejezésben megfogalmazott követelménynek: vagyis Rómának a népek fölötti uralma nem csupán azok alávetésével jár, hanem a római életmód elterjedésével a béke betetőzését is magával hozza.³

Milyen mértékben volt „romanizált” Pannonia? E kérdésben már az ókorban sem volt egyetértés. A császárkor elején Velleius Paterculus túl optimista képet festett a pannonokról, akiket megkülönböztet a feltételezett *non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, a litterarum usus* és az *animorum ... exercitatio*.⁴ Velleius mindazonáltal Kr.u. 6–9 balkáni háborújának folyamán Tiberius vezérkarában csak kevés pannont ismerhetett, akikre ez a hízelgő jellemzés ráillett. Más ókori szerzőknek negatív véleményük volt a pannonokról, mely nem csupán az északi népekről elterjedt közhelyet tükrözte, hanem olykor a személyes tapasztalatot. I. Cassius Dio a Pannonia superior kormányzása során szerzett tapasztalatára hivatkozott, amikor azt hánnya a pannonok szemére, hogy életmódjuk híján van a felsőbb szellemi értékek felé való törekvésnek; Szent Jeromos ugyanezért a hibáért rója meg a pannon–dalmát határterületen élő földijeit.⁵ A képzett rómaiakra Pannonia romanizációja bizonyára nem tett nagy benyomást. Sok művészeti alkotás a birodalom központi vidékeihez képest alacsonyabb minősége, valamint — néhány kései egyházatya, mint például a poetovioi Victorinus kivételével — a nagy *virii litterati* és a tudományos tevékenység hiánya őket látszik igazolni. Míg a múltban néhány tudós, köztük elsősorban Pannonia legjobb ismerője, Alföldi András a római befolyás erejét hangsúlyozta, addig Mócsy András, az utolsó generáció soraiban e provincia legérdemesebb kutatója, ellentétes interpretációra hajlott.⁶

2. A romanizáció fogalmáról lásd Mócsy A., *Gesellschaft und Romanisation in der Römischen Provinz Moesia superior*, Budapest, 1970, 7; Alföldy G., *Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung*. Abh. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1987, 3. Abh., Heidelberg, 1987, 22–24.

3. Verg., *Aen.* 6, 851–853. Vö. E. Swoboda, *Anz. d. Phil.-hist. Kl. d. Österr. Akad. d. Wiss.* 1963, 153–173.

4. Vell. 2, 110, 5. Vö. Mócsy A. in: B. Hartley – J. Wachter (szerk.), *Rome and her Northern Provinces. Papers presented to Sh. Frere*, Gloucester, 1983, 169–178.

5. Dio 49, 36, 3; Hier., in: *PL* I 340.

6. Alföldi A.-tól lásd elsősorban cikkét a romanizációról Pannoniában, *Századok* 70, 1936, 1–37 és 130–162; lásd még id., különböző fejezetek in: K. Szendy (szerk.), *(folytatás a túloldalon)*

A római *mos* elterjedésének előfeltételei Pannoniában mindenesetre kedvezőtlenebbnek mutatkoztak, mint a birodalom sok más részében. A helyi lakosság a római hódítás idején a többi provincia többségéhez képest alacsonyabb fejlődési fokon állt. Azokat a törzseket, melyek települési területe a Száva és a Dráva között volt, a korábbi tudósok „illírek”-nek tekintették, ma azonban inkább a szó eredeti értelmében vett *Pannonii* meghatározást kell rájuk alkalmaznunk. A provincia nyugati és északi részén, valamint délkeleti végében többnyire kelta törzsek éltek. E törzsek egyike sem ismert egy olyan erős központi hatalmat, mint amelyet például a *regnum Noricum* királya vagy Daciában Burebista és Decebal *reges* tartottak kezükben. Sokatmondó az a tény, hogy a pannon törzsek csak az Augustus idejében Róma ellen viselt háború folyamán választottak hadvezért; a *Breuci* példának okáért Batót választották meg. A városiasodás bizonyos kezdeteinek tekinthetők a kelta *oppida*, például Budapesten a Gellérthegyen, míg az igazi és valódi pannonoknak Appianos szerint városaik nem voltak, hanem falvakban éltek.⁷ A viszonyok lényegileg eltérőnek mutatkoztak azoktól, melyeket például Hispaniában az ibérek és keltibérek városi települései jellemeztek. E népektől különbözően Pannoniában írásos kultúra sem létezett. A kelta *Boii*, *Eravisci* és *Scordisci* tagolt gazdasági rendszere ellenére, mely többek között fejlett kézművességgel és saját pénzveréssel rendelkezett, Pannonia a császárkor elején lényegileg késésben volt a polgári és kulturális fejlődés azon szintjéhez viszonyítva, melyen Hispania, Gallia és Dacia az Imperium romanumhoz való csatolás időszakában állt.

Róma és Pannonia abban az időszakban, amikor először érintkezésbe kerültek, két teljesen külön világot alkotott. Ez abból is adódott, hogy a római hódítást megelőzően a pannon népesség és az antik világ kapcsolatai nagyon korlátozottak voltak. Az Adria dalmát partvidékén a köztársaság utolsó századában számos itáliai származású bevándorló telepedett le. Ugyanezen időszakban szoros kapcsolat állt fenn a *regnum Noricum* és Itália között, s éppen a királyság szívében, a Magdalensbergen telepedett le számos itáliai kereskedő. Pannonia és Itália között ellenben Augustus előtt kevés efféle kapcsolat állt fenn. Csak a jövődó provincia délnyugati szélén alakult ki egy római kereskedelmi központ, Nauportus *vicus*, melyet a köztársaság vége felé alapítottak.⁸ Az antik kultúra mindazonáltal egészen addig, míg a rómaiak le nem igázták e vidéket, lényegében jelentős mértékben idegenebb maradt Pannonia lakóitól, mint például Gallia déli részének keltái vagy Hispania keleti és déli részének ibérei számára, akik régóta intenzív kapcsolatot tartottak fenn a mediterrán terület fejlettebb kultúráival.

A helyzetet még tovább nehezítette a pannonok Rómával szembeni kezdeti ellenállása. Jóllehet római csapatok már a Kr.e. 2. századtól kezdve többször előre-

hatoltak Észak-Itáliából egészen Pannonia déli részéig, a terület római megszállása csak Octavianus Kr.e. 35–33 folyamán lezajlott illír hadjáratával vette kezdetét.⁹ Pannonia egészének meghódítása csak a Kr.e. 16 és 8 között vívott nehéz háborúk után történt meg, véglegesen a Kr.u. 6–9 közötti időszak nagy pannon–dalmát felkelése után. Amint ezen háborúk lefolyása mutatja, a pannonok Rómával szembeni ellenállása nagyon erőteljes volt; a Kr.e. 12-es év hadjáratát Velleius nem ok nélkül határozza meg úgy, hogy *magnum atroxque bellum*, Suetonius pedig úgy tekinti a Kr.u. 6–9 időszak felkelését, hogy *gravissimum omnium externorum bellum post Punica*.¹⁰ A római uralom kiterjesztése Pannoniára tehát világosan felismerhetően más előfeltételek között ment végbe, mint amelyek például Noricumban álltak fenn, mely Kr.e. 15-ben lényegileg békés úton került római kézre. Ugyanakkor a római uralom Pannoniában való megszilárdításáért vívott harc hosszabb ideig tartott, mint például Raetiában, melyet Noricummal egyidejűleg, egyetlen hadjáratnak köszönhetően hódítottak meg. Még Britanniában is, mely sokkal nagyobb ellenállást tanúsított a rómaiakkal szemben, Tacitus szerint apósának, Agricolának a felsőbb rétegeket sikerült Róma nyelvére, szokásaira és értékeire gyorsan rászoktatnia. Daciában rögtön Traianus győzelmes hadjáratai után nem csak egy provinciát hoztak létre a birodalom minden részéből származó colonusokkal, hanem megalapították Sarmizegetusa római coloniát is. A meghódított Pannoniában vitathatatlanul hosszabb időre volt szükség ahhoz, hogy Róma rendje elterjedjen.

Pannonia továbbá kevésbé vonzó terület volt a rómaiak számára. Míg Rómát Sicilia, Észak-Afrika és Egyiptom ellátta gabonával, Baetica olajjal, Noricum vassal, Hispania, Dacia és Dalmatia arannyal, a Kelet luxuscikkekkel, Pannonia semiféle jelentékeny szerepet sem vállalt a római gazdasági életben. Sztrabón szerint a Duna menti provinciákból rabszolgát, szarvasmarhát és állatbőrt importáltak Itáliába.¹¹ Pannonia nagy kiterjedésű termékeny, olykor szinte mediterrán arculatú területei ellenére a legtöbb római számára kevésbé bizonyult vonzónak. Számukra a terület jóval kevésbé volt érdekes mint például Gallia déli, Hispania keleti és déli részének, és Észak-Afrikának mediterrán területei. Ennek ellenére a mediterrán térségből már a császárkor elején érkeztek bevándorlók és kereskedők ide, elsősorban Aquileián át jutva el Pannoniába.¹² Mindazonáltal a régióról élő kép, mely barátságtalan és hideg földként jelenítette meg, ahol télen ivóvíz nyeléséhez fel kell törni a Duna jegét,¹³ nem kevés római kedvét elvette attól, hogy ott próbáljon szerencsét. A katonák panaszai, melyeket Tacitus öntött szavakba, miszerint Pannoniában a hosszú katonai szolgálat után *nomen agrorum* gyanánt csupán *uligines paludum vel inculta montium* jutott nekik járandósággént,¹⁴ bizonyosan összhangban voltak az általános vélekedéssel.

9. Pannonia leigázásának történetéről vö. elsősorban Mócsy A.-nak az 1. jegyz.-ben idézett munkáit, részletes bibliográfiával.

10. Vell. 2, 96; Suet., *Tib.* 16.

11. Strab. 5, 1, 8.

12. Vö., pl. Alföldy G., *ZPE* 81, 1990, 207–212. lk.

13. Vö. Herod. 1, 6, 1–2.

14. Tac., *Ann.* 1, 17. Pannonia kedvezőtlen képéről forrásokban lásd Bozsák I., *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*. Diss. Pann. I 6, Budapest, 1936.

6. (folytatás a túloldaltól) *Budapest története I. Budapest az ókorban I–II*, Budapest, 1942. Mócsy A.-tól lásd az 1. jegyz.-ben idézett munkákat, ezenkívül id., *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959.

7. App., III. 22. A gellérthegyi oppidumról vö. Bónis É., *Die späteltische Siedlung Gellérthege-Taban in Budapest*. *Archaeologia Hungarica, Series Nova* XLVII, Budapest, 1969.

8. Lásd Horvat J., *Nauportus (Vrhnika)*. *Acad. Scient. et Artium Slovenica, Classis I: Historia et sociologia, Opera* 33, Ljubljana, 1990 (M. Sasel hozzájárulásával).

Pannonia romanizációjának fokát és sikerét ezen megfontolások háttére előtt kell megítélnünk. A kezdeti nehézségek jelentősek voltak; e provinciát illetően nem állapíthatta volna meg Plinius, mint Narbonensis esetében, hogy *Italia verius quam provincia*.¹⁵

Annnyival meglepőbb tehát az a mély változás, melyet a romanizáció a következő nemzedékek során hozott Pannoniában. A terület másfél századdal meghódítása után gyökeresen módosult politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális struktúrája révén a római világ teljes értékű részévé vált. Két évszázaddal leigázása után, a Severusok alatt nem csak lezárult a romanizáció folyamata, hanem nyilvánvalóvá is vált a vidék rendkívüli politikai-katonai jelentősége. Még egy századdal később, Mamertinus mégiscsak valami hasonlót állíthatott a pannoniai származású Maximianus császárról írt panegyricusában, mint egykor Plinius Narbonensisről: „Ki kételkedik abban, hogy már századok óta, mikortól erői a római birodalomhoz tartoznak, Italia régi hírének, Pannonia saját *virtus*ának köszönhetően uralkodik népeken?”¹⁶

E helyen csak néhány aspektusát vitathatjuk meg röviden annak a folyamatnak, melynek során Pannonia provincia lázongó vidékből új *domina gentium* lett, úgyszólván Italia örökébe lépve. A terület ellenőrzését és igazgatását szolgáló, sűrű úthálózattal, központi hatalommal, erős hadsereggel rendelkező infrastruktúra megteremtése azonban nem jelenti e folyamat legfontosabb aspektusát, hanem legfeljebb csak külső képét. Az adminisztratív folyamat a provincia kettéosztásával jutott el végpontjára 106-ban, amikor Carnuntummal és Aquincummal együtt a provincia két fővárosát s megalapították. Pannonia kettéosztása, vagyis két új provincia, Pannonia superior és inferior létrehozása valószínűleg ugyanezen év június 11-én történt meg ez az esemény állhatott a canuntumi Pfaffenberg és az Aquincum közelében emelkedő Gellért-hegy azon oltárainak évenkénti dedikációjának a háttérében, melyeket a 4. század elejéig minden év június 11-én állítottak fel az uralkodó üdvére, ugyanis nyilvánvalóan egy olyan eseményt jeleznek, melynek mindkét város és mindkét provincia számára ugyanazzal a jelentéssel kellett bírnia.¹⁷ Kétségtelenül döntő fontosságú volt Pannonia történelmében az a tény, hogy területén erős hadsereget összpontosítottak, melyet eleinte négy légio és mintegy 30 segédcsoport, azaz megközelítően 40.000 ember alkotott, akik az *exercitus Romanus* 10%-át képviselték; a kettéosztás után Pannonia superior a maga három légijával Britanniával és Syriával együtt a birodalom katonailag leg-erősebb provinciáinak egyike volt.

E hatalmas hadsereg jelenlétének volt köszönhető, hogy Augustus után nem voltak itt számottevő zavargások. Ez a tény még nagyobb jelentőséget nyer, ha számításba vesszük, hogy Rómának számos provinciában — még azokban is, ahol erős hadsereg állomásozott — a foglalás után még sokáig katonai ellenállással

15. Plin., *N. h.* 31.

16. Mamert., *Paneg.* 2, 2, 2.

17. Ezekről az oltárokról lásd I. Piso, *Tyche* 6, 1991, 131–169; Soproni S., *Communiationes Archaeologicae Hungariae* 1990, 133–141; a fent javasolt magyarázat: Alföldy G., *Specimina Nova Univ. Quinqueecclesiensis* 1990 (1992), 106–107.

kellett szembenéznie. Ez nem csupán Iudaeában és Africában volt így. Galliában, melyet Caesar hódított meg, Kr.u. 21-ben tört ki Sacrovir felkelése; az Astures ellen, akiket Augustus igázott le, Nero idejében hadműveleteket kellett indítani; Gallia északi részének és a Rajna alsó folyásának törzsei 69–70 folyamán lázadtak fel; Dalmatia, Felső-Moesia és Thracia hegyvidéki területein a rómaiak Marcus Aurelius idejében is beavatkozásra kényszerültek a helyi *latrones* ellen.

Egy elnyomó és ellenőrző apparátus létezése azonban bizonyára nem volt elegendő arra, hogy egy régióban egy idegen kultúrát bevezessenek és ott meghonosítsák. Róma nagysága nem a birodalom tökéletes központi hatalmi szervezetében állt, hanem abban, hogy előbb vagy utóbb meg tudta nyerni magának az alávetett népek vezető rétegét. Ahogyan Rutilius Namatianus mondta: *Quos timuit, superat; quos superavit, amat*.¹⁸

Pannoniában sem volt ez másképp. A bennszülött törzseket *civitates peregrinae* keretében szervezték újjá. Élükön, miként a Pannonia északi részén élő *Boii* és *Asali* esetében, egészen Nero koráig római tisztek álltak; mindazonáltal a vének tanácsa, melyet a *principes* alkottak, a törzs előkelőiből állt. Ezzel megtörtént az első lépés ahhoz, hogy a helyi eliteket Róma érdekeihez láncolják. Később a Flaviusok alatt a római előjárókat helyi *praepositi* váltották fel. Ugyanakkor a *nobiles*, majd a népesség mind szélesebb csoportjai elnyerték a római polgárjogot. Az új polgárok száma fokozatosan növekedett annak következtében, hogy a segédcsoportok katonái, melyekbe eleinte erőszakkal, később önkéntes alapon sok pannont soroztak be, Claudiustól kezdődően huszonöt év katonai szolgálat után intézményszerűen a *civitas Romana* birtokába jutottak. Elsősorban ezeken az új polgárokon és leszármazottaikon alapult a municipiumok megszervezése: azt a lakosságcsoportot, melyből a városi tanács és a municipális hivatalnokok kikerültek, többnyire ők alkották, mint például a Hadrianus alatt municipiummá vált Aquincumban. E város számos előttünk ismert decuriója és hivatalnokja olyan császári nemzetségnevet viselt, mint Flavius, Ulpius és Aelius.¹⁹

A romanizáció jelentősebb aspektusa a városiasodás volt. Ez Pannoniában a latin nyugathoz hasonlóan lényegében két különböző módon ment végbe: coloniák alapításával, egyrészt veteránok letelepítése útján, másrészt a municipiumi rang megadásával azon már létező és többnyire bennszülött közösségek számára, amelyek kielégítően fejlett városi központtal rendelkeztek. Provinciáról provinciára azonban ezen alapítások kronológiája és intenzitása különböző volt.

A pannoniai coloniák közül Emonát Tiberius, Savariát Claudius, Sisciát és Sirmiumot Vespasianus, Poetoviót Traianus, Mursát Hadrianus alapította. A terület municipiumainak megszervezése Neviodunum, Andautonia, Scarbantia, három flaviusi alapítású municipium létrehozásával vette kezdetét a régió nyugati részén, ahol Itália befolyása előbb és erőteljesebben nyilvánult meg, mint más területeken. A többi municipium jórészt Hadrianustól kapta meg ezt a rangot, köztük az a két, Carnuntum és Aquincum légios táboraihoz közeli polgári település, melyeket

18. Rut. Nam. 1, 71.

19. Ezekről a problémákról vö. elsősorban Mócsy A., *Die Bevölkerung von Pannonien* (lásd 6. jegyz.)

Septimius Severus megbecsülése jeléül a colonia-státusz megadásával jutalmazott. Vindobona és Brigetio polgári települései azonban csak később, valószínűleg Caracalla uralkodása idején váltak municipiummá.²⁰ A városiasodás üteme eltérő volt például a szomszédos Dalmatiától, ahol a coloniák többsége Caesarnak és Augustusnak köszönhetette státuszát, vagy Noricumtól, melynek kilenc városából ötöt Claudius hozott létre. Pannoniát azon provinciák közé kell sorolnunk, melyekben a municipiumok megszervezése a többihez képest elkésve történt meg; ugyanakkor azonban ez a folyamat lényegében már Hadrianus idején végbement, eltérően például Dalmatia hegyes vidékeitől, Moesia superiorától és Daciától.

Pannoniában összesen mintegy 25 városi központot, azaz municipiumot és coloniát regisztrálhatunk.²¹ Lássuk összehasonlításként a városok számát más provinciákban: közelítőleg 60 Dalmatiában, 14 Moesia inferior területén a görög *poleis*-t beleértve, 13 Moesia superior területén, 12 Daciában, 9 Noricumban, 3 vagy 4 Reatiában, 4 Germania inferior területén, ezzel szemben számításom szerint, mintegy 330 a három hispaniai provinciában. Hogy jobban helyére tudjuk tenni ezeket a számokat, mérlegre kell tennünk az egyes provinciák nagyságát és a nagyobb kiterjedésű központok kialakulásának földrajzi előfeltételeit is. A városok viszonylag nagy száma Dalmatiában például azon municipiumok és coloniák sűrűségéből következik, melyek az Adria partja mentén feküdtek, ahol néhány különösen termékeny vidék és számos kikötő volt. Mindazonáltal már csupán a számok alapján lehet azt állítani, hogy a városok hálózatának sűrűsége Pannoniában közelítőleg megfelelt a birodalom más provinciáiban találhatóaknak, vagy egyenesen fölülmúlta azt.

A pusztá számadatoknál még fontosabb azonban egy másik tény: Pannonia városai és a helyi *civitates* száma körülbelül egyenlő. Azzal kell tehát számolnunk, hogy minden egyes *civitas peregrina* területén volt egy romanizált városi központ. Kivételt csak a *civitas Boiorum* képezett, melynek területén egyenesen négy volt ezekből: Savaria, Scarbantia, Carnuntum és Vindobona. A városok nagyobb részét azzal a céllal alapították, hogy minden egyes *civitas* számára létrehozzanak egy városi igazgatási központot és ezen keresztül bárhol lehetővé tegyék a helyi elit számára egy vezető réteg kialakítását a római előkép szerint megszervezett közösségekben. Ez azzal járt, hogy mindegyik *civitas* területét a hozzá tartozó városhoz osztották be, vagy már a város alapításakor, vagy pedig egy későbbi időpontban. Az olyan városnevek, mint például *Municipium Latobiorum* vagy *Municipium Iasorum* teljesen nyilvánvalóvá teszik ezt a folyamatot, valamint a *civitas* és a *municipium* közti viszonyt.

A leírt jelenség Pannoniát sok más provinciától megkülönbözteti. Dalmatiában a *civitates* szervezete nagy nehezen illeszkedik a városok hálózatához; Reatiában sok *civitas* egyáltalán nem rendelkezett municipális központtal; Noricum-

20. Vindobonáról vö. újabban I. Piso, *Tyche* 6, 1991, 171–177.

21. Vö. J. Sasel in: G. Gottlieb (Kiad.) *Raumordnung im Römischen Reich. Zur regionalen Gliederung in den gallischen Provinzen, in Rätien, Noricum und Pannonien. Kolloquium an der Universität Augsburg...* 1985. *Schriften der Philos. Fakultäten der Univ. Augsburg* 38, München, 1989, 62–63 = id., *Opera Selecta. Situla* 30, Ljubljana, 1992, 695–696.

ban a törzsek csak részlegesen ismert földrajzi elhelyezkedése nem kapcsolható össze a municipális szervezettel; a római Daciában egyáltalán nem voltak *civitates peregrinae* és így ezekből származó városok sem. Hispaniában vagy Africában Róma megint egészen más politikát követett. Az ilyen eltérő fejlődések okai provinciáról provinciára másfélék voltak. Bizonyos helyi közösségeket például biztonsági okokból számoltak fel; más közösségek alkalmatlanok voltak arra, hogy ellássák az autonóm közigazgatással járó teendőket, vagy pedig vezető rétegük gazdaságilag túl gyengének mutatkozott e feladatra; ezentúl a külföldi telepesek előnyben részesültek a helyi népességgel szemben. Pannonia viszont hasonlóan például a három gall provinciához vagy Britanniához, ahol azonban a törzsek központjai nem voltak a *municipia* módján megszervezve, azon folyamat mintapéldájául szolgálhat, melynek köszönhetően a városiasodás útján egy provinciában található *civitates peregrinae* mindegyike számára lehetővé vált, hogy a római városi közösségek módján szerveződjön meg. Ezt a mélyreható romanizáció jelének kell ítélnünk.

E jelenséget mutatja a római társadalmi rendszer átvétele. A különbségek a déli provinciák többségéhez képest természetesen félreismerhetetlenek. A szenátusi arisztokrácia soraiba Pannoniának csak kevés lakosa léphetett, minthogy létrejöttéhez hiányoznak a szükséges előfeltételek, mint például a megfelelő latifundiumok. A lovagrendi családok száma is behatárolt volt. A legkorábbi pannon lovagokról csak a második század elejétől kezdődően vannak adatok, és az első pannon szenátort, M. Valerius Maximianust, egy kiemelkedő poetoviói család lezármazottját, csak Marcus Aurelius uralkodása idején fogadták az *ordo senatorius* tagjai közé, katonai érdemeinek köszönhetően.²² Korrelációban a társadalmi piramis csúcsának sajátos jellegével, annak alsó része szintén nem volt olyan világosan tagolt, mint a mediterrán térségben; Pannoniában a rabszolgák alkalmazása a mezőgazdasági termelésben a coloniák területére korlátozódott, és a rabszolgaság lényegében patriarchális jellegű maradt, kaszárnnyákba zárt rabszolgatömegek nélkül.²³ A társadalmi fejlődés tehát más módon folyt le, mint például Hispaniában, melynek lakói közül az első szenátor még Sulla idejében, az első consul pedig a köztársaság végén került ki, ahol Augustus korában csak Gadesben 500 lovag volt, és ahol a rabszolgatartó gazdálkodás széles körben elterjedt. A pannoni helyzet inkább a többi északi provinciáénak felelt meg, például Noricuménak, ahol az első lovagokat Traianus kormányzása alatt találjuk, és ahol a rabszolgaság hasonló jellegű lehetett, mint Pannoniában. Ennek ellenére azt lehet állítani, hogy Róma társadalmi rendszere Pannoniában mély gyökeret vert. Pannonia bennszülött lakosságának eredeti társadalmi struktúrái részletesen megfeleltek egy törzsi társadaloménak, a törzsek *gentes* és *centuriae* szerinti vérrokonságon alapuló tagozódásával és a *cognati* családi szervezetbe való egyidejű beillesztésével. E struktúrák fokozatosan felbomlottak. A törzs előkelői és a közemberek

22. Maximianus: lásd Alföldy G., *Situla* 14/15, 1974, 199–215 = id., *Römische Heeresgeschichte. Beiträge* 1962–1985. *Mavors, Roman Army Researches* III, Amsterdam, 1987, 326–348; a családja: ind., *Arh. Vestnik* 15/16, 1964/65, 137–144.

23. A rabszolgaságról Pannoniában lásd Mócsy A., *Acta Ant. Hung.* 4. 1956, 221–250.

dichotómiája helyébe a *honesti* és a *plebs* kettőssége lépett, amennyiben a *honores* birtokosai alkották a városok felső rétegét. A római társadalom valamennyi rétege — szenátorok, lovagok, decuriók, augustalisok, a *collegiati*, a városokban és vidéken élő egyszerű „köznép”, szabadosok, rabszolgák, stb. — a pannon társadalomban is képviselve volt. A más provinciák társadalmi rendjétől való eltérések inkább fokozatiak, mint lényegiek voltak. Legfeljebb azt lehet állítani, hogy a nagyvárosok erősen tagolt társadalmi rétegét nélkülöző, számos mezőgazdasági központként minősíthető kicsiny municipiummal, a decuriók közepes és a szabad parasztok kisebb kiterjedésű birtokaival jellemezhető pannon társadalom számos más provinciához viszonyítva parasztiasabb jellegű volt.

A Pannonia romanizációját jellemző sajátosságok bemutatását folytatva rá kell térnünk a vallás vizsgálatára. A nyugati provinciák többségének, elsősorban Hispania északnyugati részének, Galliának, Britanniának, Germania superiornak és inferiornak, Raetiának és Noricumnak feliratain minduntalan bennszülött istenségek neveivel találkozunk, Pannonia nagyon bőséges szakrális feliratanyaga azonban csak nagyon gyéren tesz ilyenekről tanúságot. A Gellérthegy fentebb említett, Iuppiter Optimus Maximus Teutanusnak, azaz a hivatalos római vallás legfőbb istenével azonosított Teutates istennek szentelt oltárain túl kevés adatunk van őshonos kultuszaira.²⁴ Pannonia pantheonjában a római istenségek túlsúlya érvényesül, mind közül Iuppiteré, akinek szakrális emlékei a kultikus feliratok több mint negyedét alkotják, és Silvanusé, a múltban elterjedt vélekedéssel ellentétben nem őshonos, hanem római-itáliai istenségre, aki jobban megfelelt egy határozottabban paraszti jellegű társadalom eszményeinek. tiszteletben részesültek ezentúl a misztérium vallások istenei, Mithras, Iuppiter Dolichenus és a *Dii Magni*, melyeket Tácott azon itt napvilágra került szentélykörzet istenségeiként határoztak meg, melyet korábban tévesen Pannonia inferior provincia császárkultusz-székhelyének tekintettek.²⁵ Mindezeket az eredetileg „keleti” vallásokat nem idegen kultuszoknak, hanem a császárkori római vallás részének kell tartanunk, az olyan szinkretikus istenségekkel együtt, mint a *Dii Magni*.

A korábbi tudósok a helyi istennevek hiányát Pannoniában az erős romanizáció jeleként értelmezték. Mócsy András elvetette ezt a magyarázatot: „Az őshonos istenségek neveinek feltűnése feltételezi ... a romanizációt, melynek köszönhetően az istenek nevei egyáltalán megjelenhetnek az oltárokon. Ezeknek a neveknek a hiánya Pannoniában így tehát nem az erőteljes, hanem ellenkezőleg, a késői vagy tökéletlen romanizáció következménye.”²⁶ Ez egy figyelemre méltóan gyengébb római befolyást jelezne Pannoniában a fentebb említett provinciákhoz képest. Ez a vélemény mindazonáltal nem csupán a municipiumok megszerveződésének és a társadalmi fejlődésnek mond ellent, hanem a latin nyelv elterjedéséből és a *villae rusticae*-n alapuló gazdaság kiterjedtségéből levont ismereteknek

24. Teutanus: lásd Soproni S., i.m. (17. jegyz.)

25. A Pannonia kultuszairól szóló legújabb munkák közül a legjobb: Tóth I., *Istenek a Duna partján. Comenius Füzetek 3*, Székesfehérvár 1991. *Dii Magni*: lásd Alföldy G., *Die Grossen Götter von Gorsium. Acta Classica* (Debrecen), nyomtatás alatt.

26. Mócsy A., *RE Suppl.* IX, 1962, 745.

is. A helyi istennevek megléte vagy hiánya és a romanizáció mértéke közti korrelációt nem szabad leegyszerűsítve megítélnünk, az istennevek hiányát elhamarkodottan a római befolyás általános erősségének vagy gyengeségének jeleként értelmezve. Abból a megállapításból kell kiindulnunk, hogy a római nyugaton dokumentált őshonos istenségek túlnyomó többsége valamely közösség, család fölötti szervezet, nemzetség, curia, törzs védőistene volt. A helyi kultuszok ott éltek tovább, ahol a rómaiak előtti társadalmi szervezet formái megőrződtek, például Hispaniában, ahol az őshonos kultuszok eloszlása megfelel a bennszülött *gentilitates* kontinuitásának, Germania inferior területén, melynek számtalan őshonos anyaistenségét a nemzetségek és curiák védőistenei gyanánt kell értelmeznünk.²⁷ Már Iuppiter Teutanus fent említett kultusza is ebbe a kategóriába tartozik: Teutates, akinek neve a Teutanus jelző származéka, az eraviscusok törzsének védőistene volt. A név etimológiája a törzsre mint közösségre utal; a kultuszt a *civitas Eraviscorum* ősi központjában gyakorolták, és a fogadalmat tevők még a harmadik században is a *civitas Eraviscorum* üdvéért könyörögtek, amikor ez immár csak kultuszközösségként létezhetett.

Az őshonos kultuszok hiánya Pannoniában azzal magyarázható, hogy abban a korszakban, melyből a szakrális emlékek többsége származik, azaz elsősorban a 2. század második és a 3. század első felében, a helyi lakosság társadalmi szervezete teljesen felbomlott. Hasonló a helyzet Daciában, ahol szinte teljesen hiányoznak a helyi kultuszokra vonatkozó adatok, minthogy a rómaiak szándékosan felszabták a dákok társadalmi rendjét. A klánok, nemzetségek és törzsek szerepét az *ordines*, *collegia* és más testületeket magában foglaló római társadalmi berendezkedés vette át. A népszerű pannoniai kultuszok, például Iuppiter, Mars, Hercules, Mercurius, Minerva, Silvanus, Liber, Mithras, stb. tisztelete megfelelnek a római rendszer szerint strukturált egyes társadalmi csoportok, mint az állami és községi tisztviselők, augustalisok, kereskedők, kézművesek, parasztok, katonák vallási igényeinek. Ebben az értelemben a kultuszok nézetem szerint a pannon társadalom mélyreható romanizációját tanúsítják. Ez világlik ki abból a számos emlékből is, melyek a trójai mondakör népszerűségét igazolják Pannoniában. Decius, a pannon császár politikai-vallási restaurációja nem magyarázható meg azon ideológiai konzervativizmus nélkül, melyet szülőföldje közvetített számára.²⁸

Pannonia tehát a római világ része volt, ahol a római befolyás erősnek bizonyult. Ez a provincia azonban az Imperium Romanum fontos részét képezte egy egészen más ok miatt is, amennyiben Pannonia az Alpok és a Balkán közötti védelmi vonal neuralgikus, Itália legfontosabb és legfenyegetettebb bejáratát képező

27. Ezekről a problémákról vö. Alföldy G., M. Mayer – J. Gómez Pallarés (kiad.), *Religio deorum. Actas del Coloquio Internacional de epigrafia: culto y sociedad en Occidente*, Sabadell, 1992, 12–17.

28. Vö. Alföldy G., in: W. Eck (kiad.), *Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Kolloquium zu Ehren von Friedrich Vittinghoff*, Köln–Wien, 1989, 53–102, mindenekelőtt 83–102 = id., *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge*. HABES 5, Stuttgart, 1989, 349–387, mindenekelőtt 372–387.

pontján elhelyezkedő katonai provincia volt.²⁹ Alföldi András egy igazi pannon pátoszával írja le ezt a szerepet: „De bármily messze volt Aquincum az antik kultúra fenségesen szép fellegváraitól, a viharok folyton kitett végeken, a barbár sötétséggel szemben a római műveltség fáklyája volt. Ha ... nem is tudott a művelődés terén magasra emelkedni, Rómához való sóvárgó ragaszkodása a többi pannoniai erődvárossal együtt államfenntartó oszlopává tették az imperiumnak. A szépség és bölcsesség meglegházai pedig csak azért virulhattak mögötte, mert ez a paraszti külsejű végvár sziklaszilárdan állotta a barbárok rohamát.”³⁰

Az ilyen pátosz ma éppolyan idegennek tűnhet, mint a panegyricus-szerző Mamertinus Pannoniát új *gentium domina* gyanánt dicsőítő szavai, mindazonáltal a mindkét dicséret magvában rejlő véleményt osztanunk kell. A jelentőség, melyet Pannonia az Imperium Romanum számára képviselt, elsősorban határvédelmi szerepében állt, s e feladat teljesítése nagy politikai fontosságot biztosított a vidéknek.

Pannonia szerepe az Imperium Romanum védelmében már Marcus Aurelius Duna menti háborúi folyamán nyilvánvaló lett. A vidék ekkor vált először a birodalom háborúinak legfőbb színterévé. E korszak háborúi azonban csak előjátékát jelentették a következő század szakadatlan harcainak. Azokat az áldozatokat, melyeket Pannoniának a 3. század küzdelmeiben kellett meghoznia, ugyanúgy dokumentálják azok a rombolások Gallienus idejében, amelyekről sok lakott település esetében a régészet tesz tanúbizonyságot, mint a kortárs irodalom *Pannoniae vastatae*, *Pannonia populata* sztereotip kifejezései.³¹ A pannon csapatok azon „katonai társadalom” megújulási képességének köszönhetően állták ki ezeket az erőpróbákat, mely a katonák és a polgári lakosság közötti szoros kapcsolatok következtében fejlődött ki. A csapatokat állandó jelleggel az állomásterületek népessége körében toborozták, a katonák helybéli nőket vettek el, hozzátartozóik az erődök közelében éltek, a leszerelt katonák a környéken telepedtek le. Így alakult ki egy militáris vonásokat viselő társadalom, sajátos eszményekkel, a szolidaritás érzésével, és nem utolsósorban a katonai mesterség átörökítésével.³²

E komplex fejlődés következtében a hadseregben új öntudat mutatkozott meg. A panegyricus-szerző Mamertinus szavai a Duna menti császárokról a pannon katonáknak e szerepükről való tudatát fejezték ki: „Ti a világ nem valamely békés és az élvezetektől megrontott részén születetek és kaptatok nevelést, hanem ezekben a provinciákban, melyek gyakorlottak ... a határok állandó veszélyhelyzetben való védelmében, a lankadatlan mindennapi munkában és a kitartásban, ahol az egész élet katonai szolgálat, ahol még a nők is erősebbek más népek férfiainál.”³³ Ez az új öntudat hatalmi ambíciókkal járt együtt. A római világ

29. A *limes Pannonicus*-ról és a hadseregről Pannoniában lásd Visi Zs., *Der Pannonische Limes in Ungarn*, Budapest, 1988.

30. Alföldi A., in: *Budapest története* (lásd 6. jegyz.) I 336.

31. Lásd Mócsy A., *RE Suppl.* IX, 1962, 566 a forrásokkal.

32. Erről a fejlődésről vö. Alföldy G., *Römische Heeresgeschichte* (lásd 22. jegyz.) 26–42 = id., *Acta Ant. Hung.* 32, 1989 (1992), 169–186.

33. Mamert., *Paneg.* 3, 3, 9. A pannonok túlsúlyáról a Római Birodalom katonapolitikai történetében a Kr.u. harmadik század folyamán lásd Alföldi A., in: *Fünfundzwanzig Jahre Römisch-* (folyt. a túloldalon)

először 193-ban szerzett erről bizonyosságot, amikor Septimius Severust, Pannonia superior kormányzóját saját csapatai császárnak kiáltották ki. Nem véletlenül mondott Pannonia inferior akkori kormányzója, a Severushoz hű Valerius Prudens, *Dis et Genio provinciae*³⁴ köszönetet, és Herodianus később nem ok nélkül idézte Severusnak azt a kijelentését, hogy katonái ereje mindent felülmúl, míg ellenségei nem háborúba, hanem tánckarba valók.³⁵ A 3. század közepén és második felében több alkalommal a pannon hadsereg tisztjei döntötték el, hogy ki legyen a császár. Ugyanakkor Sirmium, a pannon limesnél elterülő *Hinterland* területén fekvő legfontosabb utánpótlási központ az Itália és a Kelet felé vezető utak kereszteződésénél, az *Imperium Romanum* fővárosainak egyikévé vált. E fejlődést egyes pannonok, mint Decius vagy Maximianus, vagy később Valentinianus császári trónra lépése tetőzte be.

Miben állt tehát Pannonia sajátos jellege az Imperium Romanumon belül? Történelme szinte minden arculatához párhuzamokat tudunk találni. Mindenütt voltak római modell szerint megszervezett városok, decuriói rend, parasztok vagy római kultuszok, számos provinciában jelen volt egy erős hadsereg. Mindazonáltal Pannonia a különböző történelmi tényezők találkozásának sajátos módjának következtében saját, összetéveszthetetlen arculatot mutat. Csak igen kevés olyan provincia létezett, melyben a romanizációnak, bár olyan alacsony szintről és olyan kedvezőtlen feltételek közepette indult, olyan eredményesen sikerült érvényesülnie mint itt. Pannonia, mely egykor Róma megátalkodott ellenségeinek földje volt, úgyszólván új Róma lett. Igaz ugyan, hogy itt a művészet, az irodalom és a tudományok sohasem virágoztak úgy, mint a mediterrán térség vidékein, jóllehet értékes művészeti és kulturális teljesítmények korántsem hiányoztak. Ha azonban a romanizáció fogalma alapvető tartalmának a római eszmények és életmód elterjedését és mindenekelőtt a provincia társadalmának Róma rendjével való azonosulását tesszük meg, akkor Pannonia azon provinciák sorába tartozik, melyeket illetően az élet római modellek szerinti teljes átalakulásáról beszélhetünk. A pannonok szerepét Róma történetében azokkal a szavakkal lehet leginkább leírni, melyeket Aurelius Victor használt a Duna menti császárok jellemzésére:³⁶ „Ők, bár aligha rendelkeztek magasabb kultúrával, hozzá voltak szokva a vidéki élet és a katonai szolgálat fáradalmához, és ezért amennyire ez lehetséges volt, ők bizonyultak a legjobbnak a római állam számára.”

Az eredetileg olasz nyelven írott tanulmányt
fordította
Szűcs Gábor

33. (folyt. a túloldalon)

Germanische Kommission, Berlin–Leipzig 1929, 11–51 = id., *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt, 1967, 228–284.

34. CIL III 10396.

35. Herod. 2, 10, 8.

36. Aur. Victor, *Caes.* 39, 26. A fordításról lásd Mócsy A., *Pannonia romana. Accad. Naz. dei Lincei, Anno CCCLXXVI, Quaderno n. 244*, Roma, 1979, 16.